

کهرنای عشق

عرفان و تصوف در آینه آثار فیض کاشانی

علی اکبری چناری

اکبری چناری، علی، ۱۳۶۳

کهر بای عشق: عرفان و تصوف در آینه آثار فیض کاشانی / علی اکبری چناری. - مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی،

۱۳۹۲،

ISBN 978-964-971-607-7

۳۵۲ ص.

فیض.

۱. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، ۱۰۰۶ - ۱۰۹۱ ق. - ۲. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، ۱۰۰۶ - ۱۰۹۱ ق.

الف. بنیاد پژوهشهای اسلامی. ب. عنوان.

۱۸۹/۱

۱۳۹۲ کی ۷ الف / ۵ / ۱۱۲۸ BBR

۳۱۰۳۶۱۳

کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

کهر بای عشق

عرفان و تصوف در آینه آثار فیض کاشانی

علی اکبری چناری

ویراستار: محمد سوهانیان حقیقی

چاپ اول: ۱۳۹۲ / ۱۰۰۰ نسخه، وزیری / قیمت ۸۸۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: صندوق پستی ۳۶۶-۹۱۷۳۵

مراکز توزیع:

تلفن و دورنگار واحد فروش بنیاد پژوهشهای اسلامی: ۰۳۳ ۸۰۳

فروشگاههای کتاب بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد: ۲۲۳۳۹۲۳، قم: ۷۷۳۳۰۲۹

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

مقدمه ۷

بخش اول: زندگی نامه و آثار فیض (۴۶-۹)

فصل اول: زندگی نامه فیض ۱۱

خواندگان فیض ۱۱ □ شرح حال فیض ۱۲ □ اساتید و شاگردان ۱۶ □ نظر علما و شرح حال نویسان درباره فیض ۱۸ □ شخصیت علمی و اخلاقی فیض ۲۰ □ فیض و شاعری ۲۴ □ تأثیر پذیری فیض از شاعران دیگر ۲۷

فصل دوم: آثار فیض ۲۹

ویژگی ها و تعداد آثار ۲۹ □ معرفی آثار صوفیانه و عرفانی ۳۲ □ ۱- المحاکمه بین الطائفتین من المؤمنین ۳۲ □ ۲- مشواق ۳۲ □ ۳- الفت نامه ۳۴ □ ۴- رفع الفتنة ۳۵ □ ۵- شرح صدر ۳۵ □ ۶- الكلمات الطریفة ۳۶ □ ۷- الانصاف فی بیان الفرق بین الحق و الاعتساف ۳۶ □ ۸- عین البقیین ۳۶ □ ۹- قرۃ العیون فی اعزّ الفنون ۳۷ □ ۱۰- الكلمات المکنونة ۳۸ □ ۱۱- اللثالی ۴۰ □ ۱۲- الكلمات المخزونة ۴۱ □ ۱۳- المحجة البیضاء فی احیاء الاحیاء ۴۲ □ ۱۴- الحقایق ۴۲ □ ۱۵- الكلمات المضمنة ۴۴ □ ۱۶- زاد السالک ۴۴ □ ۱۷- سراج السالکین ۴۵

بخش دوم: بررسی اوضاع سیاسی، تاریخی و اجتماعی روزگار ملامحسن (۷۲-۴۷)

فصل اول: چگونگی برخورد شاهان صفوی با تصوف ۴۹

تصوف در دوره شاه اسماعیل اول (۹۰۷-۹۲۰ق) ۵۰ □ تصوف در دوره شاه تهماسب اول (۹۲۰-۹۸۶ق) ۵۱ □ تصوف در دوره شاه عباس اول (۹۹۵-۱۰۳۸ق) ۵۲ □ تصوف در دوره شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ق) ۵۴ □ تصوف در دوره شاه عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ق) ۵۶ □ تصوف در دوره شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵ق) ۵۷

فصل دوم: رویارویی حکما و فقها با صوفیان ۵۹
 الف. رویارویی حکما با صوفیان ۶۰ □ شیخ بهایی ۶۱ □ صدرالدین شیرازی ۶۳ □ ب.
 رویارویی فقها با صوفیان ۶۸ □ ج. دلایل انحطاط صوفیان ۶۹

بخش سوم: تصوف و عرفان در آثار فیض (۲۲۴-۷۳)

فصل اول: مفهوم‌شناسی تصوف و عرفان ۷۶
 تصوف ۷۶ □ عرفان ۷۷ □ رابطه تصوف و عرفان ۷۹

فصل دوم: تصوف در آثار فیض ۸۶
 الف. رسائلی که بیشتر مدافع تصوف‌اند ۸۶ □ ۱- رساله شرح صدر ۸۶ □ ۲- رساله المحاکمه ۹۱ □ ۳- رساله مشراق ۹۴ □ ۴- رساله رفع الفتنة ۹۵ □ ۵- رساله راه صواب ۹۶ □ ۶- رساله الفت‌نامه ۱۰۰ □ ۷- رساله زادالسالک ۱۰۰ □ ۸- مکاتبه فیض و قاضی سعید قمی ۱۰۱ □ ب. آثاری که بیشتر جنبه انتقادی به تصوف دارند ۱۰۳ □ ۱- نامه محمد مقیم مشهدی به ملا محسن ۱۰۳ □ ۲- الکلمات الطریفه ۱۰۵ □ ۳- الانصاف ۱۱۱ □ ج. آرای دیگران درباره آثار صوفیانه فیض ۱۱۶ □ د. بررسی انتساب فیض به تصوف و سلسله‌های صوفیانه ۱۲۱ □ ۱- موافقان انتساب فیض به تصوف ۱۲۱ □ ۲- موافقان انتساب فیض به سلسله‌های صوفیانه ۱۲۴ □ ۳- مخالفان صوفی بودن فیض ۱۲۸

فصل سوم: آرا و عقاید فیض در عرفان نظری ۱۳۰
 میراث فکری فیض در تصوف و عرفان ۱۳۰ □ ۱. مبانی معرفت‌شناسی ۱۳۸ □ ۱-۱. علم و معرفت ۱۳۸ □ الف. علم مقصود لذاته یا علم حقیقی ۱۳۹ □ ب. علم میانی یا علم شریعت ۱۴۳ □ ۱-۲. رویکرد فیض در معرفت‌شناسی ۱۴۴ □ توحید عقل، وحی و کشف ۱۴۵ □ تلازم عقل و شرع ۱۴۶ □ برتری معارف وحیانی بر معارف عقلانی ۱۴۹ □ منشأ نظریه وحدت عقل، وحی و کشف ۱۵۰ □ عقل و طور مآوای عقل ۱۵۵ □ ۱-۳. تأویل ۱۵۷ □ مفهوم تأویل و حقیقت آن از نگاه فیض کاشانی ۱۵۸ □ تأویل اکثر آیات در شأن ائمه اطهار (علیهم‌السلام) و دوستان و دشمنان آنها ۱۶۰ □ تأویل براساس تبیین باطنی آیات ۱۶۱ □ گرایش‌های عرفانی و تأویلی فیض در دیگر آثارش ۱۶۷ □ ۲. خداشناسی در عرفان نظری ۱۷۰ □ جمع بین ظهور و خفای خداوند ۱۷۱ □ موحد حقیقی و انواع توحید ۱۷۱ □ شناخت خدا ۱۷۳ □ رؤیت ۱۷۵ □ تشبیه و تنزیه ۱۷۵ □ عینیت یا زیادت اسماء و صفات ۱۷۷ □ اتحاد اسم با مسمی یا تغایر این دو ۱۷۸ □ اسمای الهی و

فهرست مطالب □ ۵

موجودات ۱۷۹ □ تقسیم‌بندی اسماء ۱۸۰ □ اسمای حسناى خداوند ۱۸۱ □ بزرگ‌ترین اسمای خداوند ۱۸۲ □ اعیان ثابته ۱۸۲ □ ۳. وجودشناسی ۱۸۳ □ مراتب وجود ۱۸۵ □ وحدت وجود ۱۸۷ □ تأثیرپذیری فیض از ابن عربی و شارحان وی در بحث وحدت وجود ۱۸۹ □ وحدت وجود در اشعار فیض ۱۹۲ □ ۴. جهان‌شناسی عرفانی ۱۹۳ □ مبدأ آفرینش ۱۹۳ □ نخستین آفریده خداوند ۱۹۴ □ ویژگی‌های جهان در جهان‌شناسی عرفانی ۱۹۵ □ الف. فقر وجودی ۱۹۶ □ ب. سریان حیات و شعور موجودات ۱۹۶ □ ج. ناآرامی ذاتی ۱۹۷ □ آثار و نتایج اعتقاد به حرکت جوهری از دیدگاه فیض ۱۹۸ □ الف. هدفمند بودن نظام هستی ۱۹۸ □ ب. حدوث ذاتی و آفرینش مستمر و خلق جدید ۱۹۸ □ ج. معاد ۲۰۰ □ مراتب هستی ۲۰۱ □ الف. جهان عقل ۲۰۲ □ ب. عالم مثال ۲۰۲ □ ج. عالم حس ۲۰۴ □ حضرات خمس ۲۰۵ □ ۵. انسان‌شناسی عرفانی ۲۰۵ □ ویژگی‌های انسان کامل ۲۰۷ □ ۱- مظهر اسم الله ۲۰۷ □ ۲- مظهریت کل و جامعیت کون ۲۰۷ □ ۳- جامع انواع علوم بودن در جمیع مراتب و بمنزله بصر حق بودن ۲۰۸ □ ۴- مدبر عالم با اسمای الهی و واسطه در وصول حق به خلق ۲۰۸ □ ۵- اولیت و آخریت، ظاهریت و باطنیت، عبودیت و ربوبیت انسان کامل ۲۰۹ □ ۶- انسان کامل به عنوان عالم کبیر ۲۱۰ □ ۷- انسان کامل به عنوان کتاب حق و صورت او ۲۱۰ □ ۸- طاعت خلاق برای انسان کامل ۲۱۱ □ ۹- خراب شدن دنیا بدون وجود انسان کامل ۲۱۲ □ ۱۰- انسان کامل به عنوان «صراط» و راهنمای به سوی آن ۲۱۳ □ ۱۱- انسان کامل به عنوان «میان» و راهنمای به سوی آن ۲۱۴ □ ۱۲- انسان کامل به عنوان قسمت‌کننده بهشت و جهنم ۲۱۴ □ ولایت ۲۱۴ □ فنا ۲۱۵ □ مراتب ولایت، نبوت و رسالت ۲۱۶ □ اقسام نبوت و ولایت ۲۲۱ □ ختم ولایت ۲۲۲

بخش چهارم: آداب و اخلاق صوفیانه از نظر فیض و غزالی (۲۱۴ - ۲۲۵)

فصل اول: بررسی انگیزه‌های غزالی و فیض در نگارش کتاب‌های

احیاء علوم‌الدین و المحجة البیضاء ۲۲۸

انگیزه غزالی از نگارش احیاء علوم‌الدین ۲۲۸ □ انگیزه فیض از تهذیب احیاء علوم‌الدین ۲۲۹ □ باب‌های احیاء علوم‌الدین ۲۳۱ □ مقایسه‌ای اجمالی بین المحجة البیضاء و احیاء علوم‌الدین ۲۳۲ □ نگرش غزالی به تصوف ۲۳۴ □ نگرش فیض به تصوف در المحجة البیضاء ۲۳۶

فصل دوم: شرایط و آداب سیر و سلوک و مجاهده نفس از دیدگاه غزالی

و فیض ۲۳۸

نظر غزالی دربارهٔ مقدمات مجاهدت نفس و شرایط مرید شدن □ ۲۳۸ □ نظر فیض در باب تقلید و تعصب و نیاز به پیری راهنما □ ۲۳۹ □ طریق تحصیل یقین و معرفت و آداب سیر و سلوک از نظر فیض □ ۲۴۲ □ نحوه سیر و سلوک براساس رساله زادالسالک □ ۲۴۳ □ موانع عمده سیر و سلوک □ ۲۴۷ □ کیفیت سیر و سلوک در منظومه آب زلال □ ۲۴۸ □ مراقبه و محاسبه نفس □ ۲۵۰ □ ۱- مشارطه □ ۲۵۱ □ ۲- مراقبه □ ۲۵۱ □ ۳- محاسبه نفس بعد از عمل □ ۲۵۳ □ ۴- مجازات نفس در برابر کوتاهی‌های آن □ ۲۵۴ □ ۵- مجاهده □ ۲۵۴ □ ۶- در نکویش و سرزنش نفس □ ۲۵۴ □ آداب عزلت‌گزینی، معاشرت و سفر □ ۲۵۵ □ غنا و سماع □ ۲۵۷ □ فصل سوم: احوال و مقامات عرفانی ۲۶۱

توبه □ ۲۶۴ □ وجوب توبه فوری و همگانی بودن آن □ ۲۶۴ □ کیفیت انجام توبه □ ۲۶۶ □ ورع □ ۲۶۷ □ زهد □ ۲۶۸ □ درجات زهد و اقسام آن □ ۲۶۹ □ تفاوت دیدگاه فیض و غزالی در زهدورزی □ ۲۷۱ □ فقر □ ۲۷۴ □ حقیقت فقر و اختلاف حالات و نام‌های آن □ ۲۷۵ □ فضیلت فقر □ ۲۷۸ □ آداب فقر □ ۲۷۹ □ توافقی فیض و غزالی در برتری فقر بر غنا □ ۲۸۰ □ صبر □ ۲۸۱ □ اقسام صبر و موارد آن □ ۲۸۱ □ راه دستیابی به صبر □ ۲۸۲ □ شکر □ ۲۸۵ □ نعمت و اقسام آن □ ۲۸۶ □ راه دستیابی به شکر و شکر بر بلاها □ ۲۸۸ □ خوف و رجا □ ۲۸۹ □ خوف □ ۲۸۹ □ درجات و مراتب خوف و چگونگی دستیابی به آن □ ۲۹۰ □ رجا □ ۲۹۱ □ توکل □ ۲۹۴ □ حالات و معنای توکل □ ۲۹۵ □ اعمال متوکلان □ ۲۹۶ □ قسم اول: در جلب آنچه نافع است □ ۲۹۷ □ قسم دوم: اسباب اندوختن □ ۳۰۰ □ قسم سوم: اسباب دفع ضرر □ ۳۰۱ □ قسم چهارم: اسباب برطرف‌کننده ضرر □ ۳۰۲ □ محبت □ ۳۰۳ □ حقیقت محبت و اسباب آن □ ۳۰۳ □ راه دستیابی به محبت و تقویت آن □ ۳۰۵ □ شوق □ ۳۰۵ □ محبت خدا نسبت به بنده و معنای آن □ ۳۰۷ □ انس □ ۳۰۹ □ رضا □ ۳۱۱ □ رضا به بلا و آنچه مخالف هوای نفس است □ ۳۱۲ □ دعا نقیض رضا نیست ۳۱۴

سخن پایانی ۳۱۵

منابع ۳۲۳

نمایه اشخاص و مکان‌ها ۳۳۵

نمایه موضوعی ۳۴۳

مقدمه

محمد بن مرتضی، مشهور به ملامحسن فیض کاشانی (۱۰۰۷-۱۰۹۱ق)، فقیه، محدث، مفسر، فیلسوف و عارف بزرگ امامیه در سده یازدهم هجری است. وی به سبب جامعیت علمی اش، صاحب آثار گران بهایی در علوم مختلف اسلامی است. یکی از جنبه های علمی فیض، عرفان و تصوف است که در این زمینه از وی آثار ارزشمندی چون *الکلمات المکنونه*، رساله شرح صدر، *المحاکمه*، *میشواق*، *الثنائی*، *الکلمات المکنونه* و... به یادگار مانده است. نگرش ملامحسن به تصوف و عرفان در کنار اهتمام او به فقه و حدیث، مسئله مهمی است که نیاز به بررسی گسترده و همه جانبه در تمام آثار وی دارد.

در قرن یازدهم، از یک طرف تصوف به دلایل مختلف ارزش خود را از دست داده بود و صوفیان شأن و منزلت گذشته را نداشتند و از طرف دیگر، به سبب رواج اخباری گری، بیشتر علما و فقهای عصر، با متهم کردن صوفیان به کفر و زندقه، در صدد نابودی این طیف بودند. ملامحسن با انتقاد از علما و فقهای ظاهرنگر و صوفی نماهای عصر، راه خود را از آنها جدا کرد. وی ضمن اینکه از آداب و رسوم صوفیه در دوره خود به شدت انتقاد کرده و از آنها تبری جسته، به فقها و علمای ظاهرنگر نیز تاخته است. او معتقد است که نباید اهل محبت و معرفت را با صوفی نمایان یکسان دانست و همه را به یک دید نگریست و به کفر و زندقه متهم کرد.

در این کتاب، ضمن پرداختن به شرح حال و معرفی آثار فیض در عرفان و تصوف و بررسی اوضاع سیاسی، تاریخی و اجتماعی روزگار وی، چگونگی

رویکرد فیض به تصوف و عرفان به‌طور مبسوط بررسی شده و به نمونه‌هایی از آرای عرفانی وی در عرفان نظری و تأثیراتی که از دیگران پذیرفته اشاره شده است. در فصل پایانی کتاب نیز، با تکیه بر کتاب‌های *احیاء علوم‌الدین* و *المحجة البیضاء*، مقایسه‌ای بین آرای صوفیانه و عرفانی فیض با ابوحامد غزالی صورت پذیرفته است.

از بنیاد پژوهشهای اسلامی که زمینه انتشار این اثر را فراهم آورده است، کمال امتنان دارم.

نیز لازم می‌دانم از استادان ارجمندم، آقایان دکتر علی اشرف امامی و دکتر فیاض قرائی که با راهنمایی‌های ارزنده خود کمک شایانی در تدوین این اثر نمودند و همچنین از مساعدت‌های دوست عزیزم آقای احمد قرائی تشکر و قدردانی کنم.

علی اکبری چناری

بهار ۱۳۹۲